

Kultúra és könyvnyomtatás a felvilágosodás korában

KIRÁLY PÉTER, A kelet-közép-európai helyesírások és irodalmi nyelvek alakulása

A budai Egyetemi Nyomda kiadványainak tanulságai 1777—1848.

Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae 3. Nyíregyháza, 2003. 667 lap

Szinte frázisszerűen ismétlődik a történelmi, irodalomtörténeti, sőt nyelvészeti kézikönyvekben, hogy a felvilágosodás kora, Mária Terézia és II. József törvényei és rendeletei milyen fontos szerepet játszottak a magyarság és a Monarchia valamennyi népének szellemi életében. Idézhetjük akár SZERB ANTAL szavait is: „A Felújulás ereje Mária Terézia alatt gyúlik csirákba... II. József trónra lépésével, amikor a cenzúra is szabadgondolkodó lesz, megindul a régóta előkészített mozgalom. Hírlapok, folyóiratok és könyvek eddig nem látott számban jelennek meg..., a Felújulás teljes erővel megindul.” (SZERB ANTAL, Magyar irodalomtörténet I. Bp., 1943. 196—7). KIRÁLY PÉTER professzor munkája e kor egyik lényeges, csaknem meghatározó intézményének, a Budai Egyetemi Nyomdának tevékenységét mutatja be. A munka forrásfeldolgozáson alapuló tájékoztatást és eligazítást nyújt erről a kulturális szempontból jelentős korszakról, amelynek kutatásához intézményesített keretet nyújt a Nyíregyházi Főiskola Ukrán és Ruszin Filológiai Tanszéke azzal, hogy Udvari István professzor vezetésével új sorozatot indít útjára „Dimensiones Culturales et Urbariales Regni Hungariae” címmel. Az elsősorban forrásfeltárás és forrásközlés célját maga elé tűző kiadványsorozat harmadik köteteként jelent meg Király Péter professzor munkája.

Király Péter vaskos kötete több évtizedes kutatómunka impozáns összefoglalása, a szerző ezen a területen végzett korábbi részletkutatásainak összegzése. A monográfia bizonyossága annak, hogy a XVIII. század harmadik harmada és a XIX. század első fele nem csupán a magyar, de a szomszédos népek nyelvének tudatosan irányított fejlesztésében és szabályozásában is meghatározó korszak volt. Az oktatásban és általában a szellemi életben kiemelkedő szerepet játszott a budai Egyetemi Nyomda, amely nemcsak magát a nyomtatást végezte, hanem — amint a jelen kiadvány „Előszavá”-ban Udvari István is kiemeli — „mintegy 70 városban működő könyvbizományos hálózata révén a kiadványokat széles körben terjesztette” is (7). Király Péter a „Bevezető”-ben szerényen jelenti ki, hogy munkája „nem tekinthető a közép-kelet-európai irodalmi nyelvek és helyesírások teljes és rendszeres áttekintésének”, hiszen csupán egyetlen nyomda kiadványait vizsgálja. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy a jelzett időszakban, tehát 1777 és 1848 között az Egyetemi Nyomda kiadásában 5500 kiadvány (tankönyv, nyelvtan, szótár, szépirodalmi és tudományos mű) látott napvilágot, amelyek alapjában véve tükrözik a magyar és a szomszédos népek irodalmi nyelvének és helyesírásának alakulását, nyugodtan állíthatjuk, hogy reprezentatív anyaggal van dolgunk, amelyből megbízható általános tanulságok is levonhatók (például a grammatikológiai vagy akár a szaknyelvi kutatások korabeli állapotára, szélesebb körű összefüggéseire, valamint a további kutatási irányok és lehetőségek vonatkozásában) talán kissé részletesebben és hangsúlyozottabban is, mint ahogyan azt Király Péter a filológus mértéktartásával teszi.

A monográfia — felépítését tekintve — két nagy részre oszlik. Az első rész az „Előzmények és fontosabb nyelvi-tanügyi események” címet viseli (13—69), a második a budai Egyetemi Nyomda kiadványait mutatja be nyelvek szerint csoportosítva (70—579), majd ezt a részt „Befejező gondolatok, tanulságok” címmel rövid összefoglalás zárja (582—5). Az érdemi tárgyalási részt rövidítésjegyzék, névmutató, földrajzi nevek jegyzéke, majd pedig a kiadványok felsorolása követi. A végén fekete-fehér könyvcímlap-illusztrációk és angol nyelvű rezümé olvasható. Külön ki kell emelni a földrajzi nevek jegyzékét, amely a korabeli munkák olvasásában hasznos útbaigazításokkal szolgál. A jegyzék bolgár, lengyel, német, orosz, szerb, szlovák, szlovén, ukrán és román neveket tartalmaz.

A monográfiának — mint említettük — megvannak a maga tudománytörténeti előzményei. 1977-ben nemzetközi konferencia zajlott le a Magyar Tudományos Akadémia szervezésében Király Péter kezdeményezésére és irányításával az Egyetemi Nyomda fennállásának 400., Budára költözésének 200. évfordulója alkalmából. A konferencia anyaga 1983-ban meg is jelent „Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848” címmel az Akadémiai Kiadó gondozásában. Ebben a kötetben már kirajzolódott az a koncepció, amely a monográfia tárgyalási rendjét is meghatározza: az egyes kiadványok nyelvenkénti csoportosítása s az általános tanulságokra az egyes csoportokon belüli utalások. Az 1983-as kötetre a korszak kutatói (elsősorban a grammatikatörténettel foglalkozók) gyakran hivatkoznak, legutóbb például HELMUT KEIPERT, aki három tanulmányban vázolta fel a német grammatikák (mindenekelőtt a bécsi „Anleitung zur deutschen Sprachlehre” című iskolai nyelvtan) hatását a közép-kelet-európai nyelvtanokra. (A kérdés részletesebb, az egyes magyar, horvát, szlovák és szlovén nyelvtanok szerkezet és szöveg szerint összehasonlítására vö. NYOMÁRKAY ISTVÁN, *Anyanyelvi ébredés és hagyomány nálunk és szomszédainknál. Kisebbségkutatási Könyvek. Bp., 2002.*)

Mária Terézia és II. József uralkodása alatt jelentősen emelkedett a Magyar Királyságban élő népek nyelveinek presztízse. A XVIII. századot „még nem jellemezte a XX. századból ismert nemzeti önzés és türelmetlenség, az egészségtelen nacionalizmus, az állami törekvések nem hatották át oly mértékben az egyén életét, mint azt az elmúlt századból ismerjük.” (UDVARI ISTVÁN, *A Mária Terézia-féle úrbérrendezés forrásai magyarországi délszláv népek nyelvén. I. Nyomtatványok. Dimensiones Culturales et Urbanales Regni Hungariae 2. Nyíregyháza, 2003. 11.*) A felvilágosodás eszméinek hatására Magyarországon — mint köztudott — nemzeti és nyelvi mozgalom bontakozott ki.

A nyelvművelés és a vele kapcsolatos nyelvoktatás szabályozásában, korszerűsítésében, sőt népszerűsítésében a legfontosabb szerepe a „Ratio educationis”-nak volt. Király Péter szükségesnek is látja a „Ratio” kivonatos ismertetését (22—31). A „Ratio educationis” szellemében Ausztriában Johann Ignaz Felbiger részletesen szabályozta a népoktatást, Magyarországon erre később került sor, az ún. „Projectum Budense” című jegyzőkönyvben rögzített elveknek megfelelően, amely a nemzeti iskolák inspektorainak 1778. évi Budán tartott tanácskozásáról készült. Király Péter részletesen szól a „Projectum”-ról, s az ismertetést a szöveg vonatkozó fontosabb részeinek lábjegyzetekben való közlésével teszi forrásértékűvé (27—45). Az „Előzmények...” című első részben kap helyet még az illír iskolai pátens (46—50), az 1806. évi „Ratio educationis” ismertetése, a könyvrevízióról és a korrektorokról, valamint a könyvterjesztésről való tájékoztatás (46—69). Az 1806. évi „Ratio educationis” a királyi (katolikus) iskolákra érvényesen előírta, hogy a tanítóknak nem csak anyanyelvükben, hanem a magyar nyelvben is járatosaknak kell lenniük. A magyart „lingua Patriae” elnevezéssel illeti. A könyvrevízió egyrészt a cenzúrázást, azaz a kéziratok nyomtatás előtti meghatározott szempontú ellenőrzését, másrészt magát a revíziót, azaz a külföldről behozott könyvek felülvizsgálását jelentette. A cenzori tisztséget pályázat útján elnyert személyek között tudós férfiak is voltak, például Petrovics György (Georgije Petrović), aki Szaller György 1793-ban megjelent latin és német metanyelvű magyar nyelvtanát fordította (bizonyos mértékig adaptálta) szerb nyelvre. Ez volt a szerbek számára kiadott első magyar nyelvtan. A cenzúrázás, illetve a revízió szempontjai általában politikai jellegűek voltak, például Vujics Joachim (Joakim Vujić) le-

fordította Balog István „Cserny György, avagy Belgrád megvétele a Törököktől” című drámáját illír (= szerb) nyelvre, azonban a fentebb említett Petrovics György cenzor a nyomtatást megtiltotta avval az indokkal, hogy „a szerb forrongások miatt ilyen aktuális dolgokat nem szabad kinyomtatni”, illetve szípadon bemutatni (a „Cserny György...” című darabról vö. PÓTH ISTVÁN, A magyar népszínmű a szerb színpadon. Modern Filológiai Füzetek 33. Bp., 1988. 18).

A monográfia második részét az Egyetemi Nyomda kiadványainak ismertetése képezi, sorrendben a magyar, a német, a cseh, a horvát, a szlovén, a szerb, a ruszin, az orosz, a bolgár, a macedón, a román, a görög, a héber és a jiddis nyelvű kiadványoké, valamint néhány angol, francia és olasz nyelvű könyvé. Részletesebben a magyar, a német, a szerb és a bolgár nyelvű munkákat mutatja be a szerző.

A magyar nyelvű kiadványok közül a tankönyvekkel, ismeretterjesztő és tudományos munkákkal ismerkedhet meg az olvasó. A tankönyvek között ábécés könyveket, nyelvtanokat, helyesírási és „igaz kimondási” munkákat, valamint mezőgazdasági és építési könyvecskéket találunk. Az ábécés könyvek közül különösen jelentős Révai Miklós „ABC könyvetske a' nemzeti iskolának hasznokra — ABC oder Namenbüchlein zum Gebrauche der National Schulen in dem Königreiche Ungarn”, amely az 1774-ben Bécsben kiadott „ABC — oder Namenbüchlein für Anfänger zur Erlernung der Druck-, Latein- und Kurrentschrift zum Gebrauche der Schulen in den k.k. Staaten” című tankönyv fordítása, illetve adaptálása, amelyet a Zágráb környéki kajhorvát nyelvjárásra, szlavóniai štohorvátra, szlovákra, burgenlandi horvátra és szlovénre (vendre) is lefordítottak (vö. bővebben: NYOMÁRKAY i. m. 17—24). Az ábécés könyvekhez helyesírási és helyes kiejtési tankönyvek is járultak. A korabeli német grammatikákban külön fejezetként szerepelt a helyesírás, valamint a helyes beszéd és olvasás is.

A tudományos munkák között kiemelkedő helyet foglal el Versegly „Magyar grammatiká”-ja, valamint az általa „némelly Magyar nyelv szerető” és „több Tudós” összegyűjtötte anyag „egybedolgozása” eredményeként megjelent „Lexicon Terminorum technicorum az az Tudományos Mesterszókönyv”, melyet bizonyosan hasznos lenne mai szemmel is áttanulmányozni, hiszen napjainkban ismét napirendre került a szaknyelvek és az egyes szakterminológiák kérdése. Különösen érdekes ebben a tekintetben a szlovén hagyomány és mai gyakorlat elemzése. A tudományos művek számát gyarapította az 1834-ben megjelent „Philosophiai Műszótár”. Az egyes tudományágak terminusainak anyanyelven történő visszaadása természetesen nem csupán magyar kérdés és probléma volt, hanem különös hangsúllyal vetődött fel ebben a korban a még véglegesen nem standardizálódott déli szláv irodalmi nyelvekben, de a Habsburg Monarchia más népeinek nyelvében is. Bécsi kezdeményezésre 1850-ben jelent meg annak a terminológiai szótárnak német—cseh kötete, amely a szláv népek jogi és politikai szókincsét igyekezett rögzíteni („Juridisch-politische Terminologie. Deutsch-böhmische Separat-Ausgabe”), majd három évvel később csaknem az említett munkának megfelelő német korpusz alapján a német—horvát—szerb—szlovén szótár. Természetesen egzakt alapelveket ezek a munkák nem fogalmaztak meg; a „jogi-politikai” megjelölés meglehetősen általános, annyi azonban bizonyos, hogy jelentős szerepet játszottak közvetlenül és közvetve is az érintett irodalmi nyelvek standardizációjában. A XIX. század hetvenes éveiben már egyes nyelvjárásokon, például bunyevác „nyelven” is születtek műszótárak. Mindezt azért szükséges hangsúlyozni, hogy a magyar szellemi folyamatokat, amelyek közvetítésében az Egyetemi Nyomda fontos szerepet játszott, európai összefüggésben szemlélhessük, amit egyébként Király Péter a megfelelő fejezetekben meg is tesz.

A német nyelvű kiadványok közül elsősorban az ábécés könyveket és az elemi iskolai nyelvtanokat ismerteti a szerző. Ezek csaknem mindegyike a Johann Ignaz Felbiger szerkesztette „Anleitung (később: Verbesserte Anleitung) zur deutschen Sprachlehre” című nyelvtanra megy vissza, amelynek alapja Gottsched grammatikája, illetve annak rövidített változata.

Az Egyetemi Nyomda szlovák nyelvű kiadványai között Király Péter első helyen Anton Bernoláknak, a szlovák nyelv első kodifikátorának „Slowakische Grammatik” (1817.) című nyelvtanát

és ötnyelvű szótárát („Slowár Slovenskí Česko-Lat’insko-Ňemecko-Uherski I-VI” (1825—27) elemzi. Bernolák nyelvтанát korábbi latin nyelvű szlovák grammatikájával („Grammatica slavica...” Pozsony, 1790.) való összefüggésben ismerteti minden részletre kiterjedően, különös hangsúlyt helyezve a helyesírásra, valamint az irodalmi nyelvi mintákra. Ebben az ismertetésben a gazdag anyagnak még csak a felsorolására sem vállalkozhatom, meg kell elégednem annak megemlítésével, hogy az Egyetemi Nyomda kiadásában látott napvilágot a maga korában nagy hatású Ján Kollár „Slawy Dcera” (‘Száva leánya’) című munkája 1824-ben, valamint P. J. Šafárik szláv irodalomtörténete („Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten”) 1826-ban.

Jelentős volt az Egyetemi Nyomda szerepe a horvát irodalmi nyelv fejlesztésében is. A horvát nyelvű (különböző nyelvjárásokban írt) iskolai nyelvтанokat részleteikben is megismerhetjük Király Péter leírásából, ismét különös tekintettel az egyik legfontosabb kérdésre, a helyesírás egységesítésére. Az 1780-as „Napuchenye...” (tkp. ’[helyesírási] útbaigazítás’) című munkával kapcsolatban egyebek mellett ezt olvassuk: „Újszerű a hangsúlyozással (hanglejtéssel) foglalkozó rész...” (166). Valóban újszerű, de közvetlen mintája a már említett bécsi „Anleitung”-ban található, amelyben a helyes hangsúlyozással („hangmértékeléssel”) a „Die Tonmessung” című rövid fejezet foglalkozik, melyhez egy lábjegyzet járul avval a megjegyzéssel, hogy ez a rész csak a tanítóknak szól, nem a tanulóknak.

Mind az irodalmi nyelv, mind a helyesírás tekintetében fontos munka Joachim Stulli háromnyelvű szótára („Lexicon latino-italico-illyricum...”), amely 1801-ben jelent meg az Egyetemi Nyomda kiadásában. Az újabb lexikográfiai szakirodalom nagyra értékeli Stulli szótárát (vö. VOLKER BOCKHOLT, Sprachmaterialkonzeptionen und ihre Realisierung in der kroatischen und serbischen Lexikographie. Die blaue Eule. Essen, 1990.). Király Péter részletesen megismertette a szótár megjelenésének kalandos történetével. A tudományos munkák közül megemlítendő a minden bizonnyal magyarul is tudó Marijan Lanosović szlavón (szlavóniai štohorvát) nyelvтана, amely felépítésében és tagolásában, sőt sok esetben példaszavaiban is csaknem szolgaián követi a bécsi „Anleitung”-ot. Külön figyelmet érdemel Antun Nagy „Novi i stari kalendar horvatzki” (1818.) című munkája, amelyben a horvát nyelvűvelők elé a magyarok példáját állítja (részletesebben NYOMÁRKAY, Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung. Bp., 1989. 23—65). Mint-hogy az egyes tudományos munkák ismertetésének középpontjában irodalmi nyelvi és helyesírási kérdések állnak, részletes elemzést olvashatunk Ignjat Alojzije Brlić „illír” nyelvтанáról (194—202), valamint Ljudevit Gajnak, az illír-mozgalom vezéralakjának „Kratka osnova horvatsko-slavonskoga pravopisanija” (‘A horvát-szlavón helyesírás rövid alapvetése’) című röpiratáról is.

A szép számú szerb, bolgár, romás és más nyelvű kiadványok sorában a hangsúly ugyancsak az irodalmi nyelv formálódásán és a helyesírási kérdéseken van.

A hallatlanul gazdag anyagot feldolgozó, forrásfeltáró és értelmező munka bizonyos módszertani kérdéseket is felvet. Ha egy ilyen jelentőségű intézmény tevékenységét kívánjuk bemutatni, két megoldás közül választhatunk: vagy az érintett nyelven megjelent műveket vesszük alapul nyelvek szerinti felosztásban, vagy a leglényegesebbnek tartott elméleti kérdéseket, nevezetesen az irodalmi nyelvek standardizációját és a helyesírást, és ezek mentén haladva emeljük ki a leglényegesebb momentumokat. Mindkét módszernek megvannak a maga előnyei, de természetesen hátrányai is. Ha az első mellett maradunk, ahogyan Király Péter professzor is tette, feldolgozásunk bizonyos mértékig mozaikszerűvé válhat annak ellenére, hogy meghatározott kapcsolódási pontokra az éppen tárgyalt nyelven kívül más nyelvekben is rá kell mutatnunk, ha csak utalásszerűen is. Amennyiben a második megoldásnál maradunk, félő, hogy azok a részletek, amelyek egyes nyelvek szempontjából lényegesek ugyan, de nem egyetemes jelentőségűek, esetleg elsikkadnak. Király Péter az első megoldás mellett döntött, s a vele járó buktatókat tapasztalt kutatóként kerülte ki. A bemutatott anyag imponáló. A felvilágosodás, sőt a reformkor kutatói, akik a jövőben közép (-kelet?)-európai térség nyelvi és általában kulturális kérdéseivel kívánnak foglalkozni, ezt a munkát kézikönyvként használhatják. Olyan kézikönyv ez, amelynek olvasása nem könnyű feladat — részben

az anyag és a feldolgozás természete, részben pedig az érintett nyelvekben való jártasság óhatatlan kívánalma miatt —, de a fáradtság megéri, mert a korabeli szövegeket és magyarázatokat olvasva bele tudjuk élni magunkat ennek az érdekes kornak a szellemébe és a szereplők lelkivilágába. Az Egyetemi Nyomda tevékenysége bizonyítja azt, amire mintegy tanulságképpen a szerző is utal, hogy tudniillik „a [korabeli, Ny. I.] államhatalom komolyan vette a közművelődés terjesztésének feladatát az ország valamennyi népe között, s hogy e nemes munkában az Egyetemi Nyomdának is komoly szerepet juttatott... A másik említésre méltó mozzanat az, hogy míg a kormányzat szigorúan járt el az uralkodó osztályt és a vallási dogmákat bíráló írásokkal szemben, ugyanakkor feltűnően toleráns volt [az én kiemelésem, Ny. I.] a nemzeti törekvéseket kifejtő művek megítélésében.” (582—3).

Király Péter professzor munkáját a korról foglalkozó kutatóknak, de tanulmányaikban elmélyedni kívánó egyetemi és főiskolai hallgatóknak és természetesen doktoranduszoknak ajánlom.

NYOMÁRKAY ISTVÁN